

*С. В. Старовойт,
кандидат історичних наук
Національна бібліотека України
імені В. І. Вернадського
м. Київ*

**ДОКУМЕНТИ ФІЗІОЛОГА В. М. НІКІТІНА
У ФОНДАХ ІНСТИТУТУ АРХІВОЗНАВСТВА
НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Ім'я видатного фізіолога, академіка НАН України, заслуженого діяча науки В.М. Нікітіна, 100-річчя від дня народження якого відзначалося нещодавно, добре відоме науковій спільноті.

Документи особового архівного фонду В.М. Нікітіна, що зберігається в Інституті архівознавства НБУВ (ф. 280), ґрунтовно та всебічно висвітлюють особистість ученого, його наукові здобутки. Архів було передано до Інституту родиною вченого у 1997 р. Він містить особисті документи В.М. Нікітіна, матеріали про нього та членів родини за 1905–1991 рр. Документи сформовано у 111 справ, на які складено один опис, внутрішньо структурований за шістьма розділами: “Наукові праці і робочі матеріали до них”, “Біографічні документи”, “Документи про Нікітіна В.М.”, “Документи з діяльності Нікітіна В.М.”, “Листування” та “Фотографії, дарчі написи та матеріали, зібрані Нікітіним В.М.”.

Інформацію про середовище, в якому народився і зростав майбутній вчений, містять окремі справи із розділу “Біографічні документи”. З біографічних даних для анкет (спр. 80), автобіографій (спр. 76), свідоцтва про народження (спр. 63) дізнаємося, що батьки В.М. Нікітіна – Микола Андрійович та Катерина Миколаївна були вихідцями з Центральної Росії – обоє народилися у Воронежській губернії¹. М.А. Нікітін був приватним юристом, К.М. Нікітіна – домогосподаркою. До народження В.М. Нікітіна сім'я проживала в Україні, де з'явилися на світ старші сестра і брат вченого – Варвара Миколаївна та Микола Миколайович. Сам Володимир Миколайович народився 7 серпня 1907 р. в Архангельську. Згодом родина переїхала до Москви, де В.М. Нікітін навчався в реальному

училищі. Після смерті М.А. Нікітіна сім'я повернулася на батьківщину – у Воронежську губернію. Через матеріальну скруту 13-річний Володимир змушений був шукати роботу. Як він пізніше писав в автобіографії – “з 1920 року – життя самостійним заробітком”². До 1922 р. В.М. Нікітін був діловодом Народного суду 5-го району Задонського повіту Воронежської губернії. Від 1924 р. працював креслярем-механіком Боково-Антрацитівського рудоуправління на Донбасі, у 1924–1925 рр. викладав суспільствознавство у Боково-Хрустальському гірничо-промисловому училищі. Ці та інші факти про роботу В.М. Нікітіна в різних установах і організаціях зафіксовані в трудовій книжці вченого (спр. 66) та особових листках з обліку кадрів (спр. 69).

У 1925 р. В.М. Нікітін став студентом Харківського інституту народної освіти (тепер Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна). У 1929 р. успішно закінчив агробіологічне відділення факультету профосвіти, про що свідчить отримане ним свідоцтво (спр. 64). У 1930 р. вступив до аспірантури при кафедрі біохімії і фізіології тварин та людини. Знаковою фігурою цього періоду життя В.М. Нікітіна став професор О.В. Нагорний (1887–1953), український фізіолог, дослідник вікових змін, біохімічних особливостей і фізіологічних процесів в організмі, засновник української наукової школи вікової фізіології і біохімії, майбутній заслужений діяч науки (1943) та член-кореспондент АН УРСР (1948)³. З його ініціативи в університеті був утворений сектор вікової фізіології, в роботі якого активну участь брав і В.М. Нікітін.

Паралельно з навчанням в аспірантурі він з 1931 р. розпочав роботу в Харківському зоотехнічному інституті – працював асистентом кафедри біохімії і фізіології сільськогосподарських тварин. В інституті він зустрівся ще з одним відомим фізіологом М.Ф. Белосовим (1863–1942), який очолював кафедру біохімії і фізіології. Саме під керівництвом цих двох людей сформувалися наукові уподобання В.М. Нікітіна й, власне, він сам як науковець. До цього періоду належать і перші публікації наукових праць вченого, одна з яких – стаття “Методологічні нариси до питання про агрегатний стан протоплазми”, присвячена ґрунтовному аналізу досліджень протоплазми вітчизняними та зарубіжними вченими і опублікована вченим у 1933 р., зберігається у фонді (спр. 1).

З 1934 р. В.М. Нікітін – доцент кафедри, а у 1939–1941 рр. – професор та завідуючий (з вересня 1940 р.) кафедрою біохімії і фізіології сільськогосподарських тварин⁴. Дисертацію на ступінь

кандидата наук на тему “Предшественники веществ молока в крови жвачных” учений захистив у 1937 р., на ступінь доктора наук “Физиология сычужного пищеварения у жвачных (телят)” – у 1939 р. у Харківському держуніверситеті. Одночасно із дипломом доктора біологічних наук 17 вересня 1939 р. отримав і атестат професора по кафедрі “фізіологія сільськогосподарських тварин”⁵. У фонді представлені витяги з протоколів та копії дипломів (спр. 65), друкарський відбиток монографії “К физиологии сычужного пищеварения у жвачных”, написаної В.М. Нікітіним на основі матеріалів докторської дисертації (спр. 8).

Вісім років активної наукової праці вченого до початку війни 1941–1945 рр. були присвячені вивченню питань травлення тварин, проблемам лактації, процесам кровотворення та віковим змінам картини крові. Результати досліджень активно висвітлювалися В.М. Нікітіним на сторінках “Праць зообіологічного інституту” Харківського держуніверситету, “Збірника праць Харківського зоотехнічного інституту”, “Доповідей АН СРСР”. У фонді, зокрема, представлені такі авторські статті, як “Зміни кількості води в крові білих щурів з віком”, “Вікові зміни кількості ліпоїдного фосфору, холестерину та ліпоцитичного індексу в крові білих щурів”, “До питання про вплив гормонів на набрякання колоїдних систем”, “К вопросу о биохимии и физиологии секреции молока”, “О времени попадания некоторых кормов в сычуг у телят и об объеме содержимого сычуга при обычном кормлении”, “К химологии рубцового пищеварения у жвачных (телят)” та ін.; в співавторстві з В.С. Любановою, А.В. Євстаф’євою та І.А. Бабиць “Возрастные изменения количества эритроцитов, гемоглобина и скорости оседания эритроцитов в крови швицкой и красно-немецкой пород крупного рогатого скота”, “Возрастные изменения поверхностного натяжения и пигментации в сыворотке крови крупного рогатого скота”, “Вікові зміни в здатності тваринного організму зв’язувати і окислювати феноли” (спр. 1, 3, 4, 5, 6). Вони також лягли в основу докторської дисертації вченого та були узагальнені в двотомному “Атласі гематології сільськогосподарських і лабораторних тварин”, опублікованому двічі у 1946 та 1956 рр. У рецензії А.І. Метьюлкіна на згадане видання зокрема зазначено, що “автор вперше в світовій літературі ставить завдання комплексно подати сучасні дані з морфології крові основних сільськогосподарських тварин та птахів разом з докладними таблицями формених елементів крові для кожного виду тварин”⁶.

У середині жовтня 1941 р. В.М. Нікітін евакуювався з Харкова до Новосибірська і майже два роки, до жовтня 1943 р., як свідчать посвідчення, довідки та накази з особового фонду (спр. 67), працював завідуючим кафедрою фізіології і анатомії сільськогосподарських тварин Новосибірського сільськогосподарського інституту. Керівництво інституту цінувало вченого за високий теоретичний рівень підготовки лекцій, активну участь у громадській роботі – він був заступником голови Новосибірського міського комітету вчених. Всі заяви В.М. Нікітіна щодо призиву його в діючу армію (зберігаються у спр. 68) були відхилені, однак одразу після звільнення Харкова від окупантів він був викликаний керівними органами для відновлення роботи Харківського зоотехнічного інституту. Двадцяти днів вистачило вченому, щоб у важкий воєнний час подолати шлях між Новосибірськом і Харковом⁷. Його активна участь у відбудові не лише інституту, а й зруйнованого міста відзначена у 1944 р. орденом Трудового Червоного Прапора⁸.

На посаді завідуючого кафедрою Харківського зоотехнічного інституту вчений плідно працював до 1956 р., паралельно поєднуючи роботу з викладанням у Харківському держуніверситеті. Як свідчать відгуки про його наукову діяльність та статті, присвячені вченому (спр. 83–85, 87, 88), у цей час В.М. Нікітін був уже знаним фахівцем у галузі фізіології і біохімії, володів експериментаторською практикою, був автором понад 100 наукових праць і засновником нового напрямку в науці – зоотехнічної онтофізіології і біохімії. Зазначений період репрезентований в фонді В.М. Нікітіна статтями “Вітаміни у годівлі сільськогосподарських тварин”, “Общие закономерности онтогенеза белой крови у крупного рогатого скота, свиней и лошадей”, “Некоторые положения к созданию теории секреции молока”, “Биохимия лактации и процессы синтеза молочного жира”, “Распад и регенерация белков в органах белых крыс в онтогенезе”, “Новые данные об общности возрастных изменений крови у высших позвоночных”, “Возрастные изменения в аденозинтрифосфатазной активности ткани мозга” (спр. 1, 4, 9, 12) та доповіддю (спр. 15).

У 1953 р. В.М. Нікітін повернувся до Харківського держуніверситету і після проходження конкурсу очолив кафедру фізіо-

В.М. Нікітін з викладачами та студентами Харківського зоотехнічного інституту (в 1-му ряду 4-й зліва). Червень 1954 р.

логії людини і тварин. Цю посаду вчений обіймав до 1989 р., потім до останніх днів життя працював професором-консультантом кафедри; з 1960 р. паралельно очолював Науково-дослідний інститут біології Харківського держуніверситету.

1950–1980-ті роки – період найвищої наукової активності вченого. Його фахові інтереси, як і раніше, сконцентровані навколо двох основних проблем: вікової та порівняльної фізіології і біохімії людини і тварини. Станом на 1982 р. творчий доробок ученого становив 470 друкованих праць, в тому числі 8 ґрунтовних монографічних досліджень⁹, серед яких “Отечественные работы по возрастной физиологии, биохимии и морфологии. Исторический очерк и библиография” (1958), “Проблема старения и долголетия” (1963). Обидві роботи отримали всесвітнє визнання; друга – за повнотою і глибиною теоретичних розробок в галузі онтофізіології і онтобіохімії – була на той час єдиною в світовій літературі, фактично, енциклопедією онтогенезу. До здобутків ученого належить розкриття механізму вікової дегідратації протоплазми старіючих органів і тканин, виявлення несприятливих зрушень у спектрі фосфоліпідів, вивчення біохімічної природи затухання процесу синтезу білків у тваринному організмі, розробка концепцій про надлишкові компенсації фізіологічно оптимальних напруг та про

В.М. Нікітін зі студентами в лабораторії Харківського державного університету (1-й справа). Травень 1956 р.

ендокринну формулу віку. Серед документів фонду, що стосуються згаданого періоду, привертають увагу авторські або виконані в співавторстві статті “Разведка путей к долголетию”, “Возраст и реакция тканей на эндокринное воздействие”, “Гипофизарно-адреналовая система и самообновление протоплазмы в онтогенезе высших позвоночных”, “Регуляция вегетативных и анимальных функций в онтогенезе”, “Приспособительные возможности стареющего организма”, “Молекулярные и гормональные сдвиги при экспериментальном продлении жизни”, “Вікові особливості окислення жирних кислот гомогенатами серцевого м’яза” (спр. 1, 6, 9, 14, 16, 19, 20), опубліковані у таких відомих і авторитетних виданнях, як “Український біохімічний журнал”, “Успехи современной биологии”, “Журнал общей биологии”, “Биохимия”, “Физиологический журнал” АН СССР та “Фізіологічний журнал” АН УРСР, “Журнал эволюционной биохимии и физиологии”, “Праці Харківського державного університету”.

В особовому архівному фонді В.М. Нікітіна представлені як статті (переважно машинописні варіанти з правками автора або друкарські відбитки), так і робочі матеріали до різних праць, нотатки вченого, ілюстративні матеріали тощо (спр. 59–61).

Серед доповідей цього періоду, виголошених на різних кон-

Учасники Українського республіканського з'їзду фізіологів
(зліва направо): професор В.М. Нікітін, академіки АН УРСР
О.В. Палладін та І.М. Буланкін. Харків, травень 1956 р.

ференціях і симпозиумах, варто назвати, зокрема, такі: “Зависимость липолитической активности от функции щитовидной железы на разных этапах онтогенеза”, “Возрастные изменения опорных белков в условиях гонадэктомии”, “Возрастные особенности действия циклического 3', 5'-АМФ на липолитическую активность тканей”, “Тетерогенность и синтез негистоновых белков хроматина клеток печени в постнатальном онтогенезе белых крыс” (спр. 5), “Periodic Feeding of a Calorically Insufficient Diet and Ontogenetic Processes” (спр. 1), “Типофизо-адреналовая и инсулярная функции в онтогенезе” (спр. 21), “О цитохимических основах онтогенеза” (спр. 24), “Эндокринная формула возраста” (спр. 31), “Биохимизм и эндокринная ситуация при экспериментальном продлении жизни” (спр. 40) та багато ін. Значна кількість їх опублікована, однак зустрічаються і авторські варіанти текстів.

Успішне поєднання наукової праці з активною педагогічною діяльністю дало можливість ученому виховати десятки спеціалістів в галузі вікової фізіології, які продовжують розвивати ідеї свого

В.М. Нікітін – учасник Міжнародного симпозиуму з проблем гомеостазу. ЧССР, Прага, 16 вересня 1960 р.

вчителя в лабораторіях Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна та інших установах і самі стали значними вченими у даній галузі. Про це свідчить велика кількість документів, що стосуються наукових програм та досліджень, здійснених В.М. Нікітиним разом зі своїми учнями, серед яких “Возрастная физиология и биохимия животных” (1974), “Экспериментальные подходы к продлению жизни” (1976), “Печать возраста на белоксинтезирующем аппарате клетки” (1978), “Геном и белоксинтезирующий аппарат в онтогенезе” (1981), “Возрастные изменения хроматина и белоксинтезирующего аппарата клетки”, “Эндокринная формула продуктивности” та ін. (спр. 25, 28, 32, 39, 44, 48, 51, 52, 57).

Про наукову діяльність ученого інформують особисті звіти В.М. Нікітіна (спр. 92) та довідки про перелік його наукових досягнень (спр. 90), доповідна записка про роботу Науково-дослідного інституту біології при Харківському держуніверситеті (спр. 93), документи про участь у наукових проектах Інституту експериментальної морфології та установ Міністерства сільського господарства (спр. 89). Значний інтерес представляють доповідні записки В.М. Нікітіна про створення у Харкові Науково-дослідного інституту вікової і порівняльної фізіології і біохімії (спр. 93) та про його роботу в наступному десятилітті (спр. 94). Програми, запрошення, офіційне листування та звіти репрезентують участь ученого в міжнародних, всесоюзних та республіканських наукових конференціях, симпозиумах і з'їздах, а також у нарадах, засіданнях та

Академік АН УРСР В.М. Нікітін.
Листопад 1967 р.

загальних зборах АН УРСР та АН СРСР (спр. 91, 95, 96, 98).

Заслуги В.М. Нікітіна визнані науковою спільнотою і державою. У червні 1955 р. професору В.М. Нікітіну присуджене звання заслуженого діяча науки УРСР. У 1957 р. вченого обрано до складу членів-кореспондентів, а у 1967 р. – до складу академіків АН УРСР. У фонді зберігаються рекомендації, надані вченому, та листування різних установ з АН УРСР з приводу висунення його до складу членів-кореспондентів, а згодом академіків АН УРСР (спр. 78). З 1958 р. В.М. Нікітін – голова Харківського відділення та член президії Всесоюзного товариства фізіологів, з 1971 р. – член правління Товариства геронто-

логів СРСР. У 1974 р. за цикл праць з проблеми старіння і довголіття В.М. Нікітіну присуджено премію АН УРСР ім. О.О. Богомольця. Активна педагогічна робота та відданість Харківському державному університету відзначена у 1983 р. занесенням В.М. Нікітіна до Книги Пошани університету. Також прізвище В.М. Нікітіна як активного популяризатора науки є у Книзі Пошани Товариства “Знання” (1975). Серед державних нагород – три ордени Трудового Червоного Прапора (1944; 1961; 1977), орден Леніна (1967), медалі “За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” (1946), “За доблесну працю в ознаменування 100-річчя від дня народження В.І. Леніна” (1970) та “Учаснику трудового фронту. XXX років перемоги в Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.” (1975), Державна премія УРСР у галузі науки і техніки за спільну роботу з членом-кореспондентом АН УРСР В.В. Фролькісом “Дослідження механізмів старіння фізіологічних систем організму як передумови розвитку патології нервової, серцево-судинної та опорно-рухової систем, розробка і впровадження нових методів діагностики і лікування” (1984) У фонді представлені посвідчення про нагородження та почесні грамоти (спр. 73), вітальні листи від установ, організацій та окремих осіб з приводу нагородження вченого

В.М. Нікітін із співробітниками Науково-дослідного інституту біології Харківського державного університету (в центрі).
25 січня 1970 р.

орденом Леніна (спр. 79), представлення до Державної премії УРСР та поздоровлення у зв'язку з її присудженням (спр. 81).

Наукові зв'язки В.М. Нікітіна ілюструє незначний за обсягом, проте важливий за змістом епістолярій (10 документів за 1947–1979 рр.): адресатами та кореспондентами вченого були академіки та члени-кореспонденти АН СРСР та АН УРСР А.П. Александров, С.Є. Северін, П.Г. Костюк, Г.С. Писаренко (спр. 100–105).

Серед фотодокументів, що зберігаються у фонді (спр. 106–110), – понад 20 портретів В.М. Нікітіна (1949–1985 рр.), є фото вченого разом з дружиною В.С. Любановою (1981–1984 рр.), з колегами та учнями (1955–1991 рр.).

Помер В.М. Нікітін 6 січня 1993 р. Пам'ять про нього збережена для історії української науки та її дослідників у документах особових фондів вченого в Державному архіві Харківської області (ф. 5816, 72 од. зб., 1934–1970 рр.)¹⁰ та Інституті архівознавства НБУВ. Їх інформативність дає змогу скласти досить повне уявлення про життя, наукову, педагогічну і громадську діяльність вченого, прослідкувати його становлення і утвердження як нау-

В.М. Нікітін [з аспірантами]. Грудень 1991 р.

ковця, виокремити період зародження і розвитку онтофізіології як нового напрямку в науці та формування наукової школи.

¹ НБУВ, ІА, ф. 280, оп.1, спр. 80, арк. 7.

² Там само, спр. 76, арк. 2.

³ Національна академія наук України. Персональний склад. 1918–2003. – К., 2003. – С. 160.

⁴ НБУВ, ІА, ф. 280, оп.1, спр. 66, арк. 3.

⁵ Там само, спр. 65, арк. 1–4.

⁶ Там само, спр. 83, арк. 1.

⁷ Там само, спр. 66, арк. 4.

⁸ Там само, спр. 69, арк. 2 зв.

⁹ Там само, арк. 11.

¹⁰ Опис фонду № 280: передмова, арк. 1.